

Doc. dr. Mirza DŽANANOVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici
E-mail: mirzadzanan_89@hotmail.com

Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94(497.6)"1949/1990" (093)
33:338:711:725(497.6 Novi Travnik)"1949/1990"

ULOGA FABRIKE „BRATSTVO“ U RAZVOJU NOVOG TRAVNIKA

Apstrakt: *Uspostavom socijalističkog režima dolazi do temeljitih političkih, privrednih, društvenih, kulturnih i drugih promjena u Bosni i Hercegovini. Prva decenija nakon Drugog svjetskog rata obilježena je obnovom ratom porušene zemlje, a veliku podršku u tom procesu pružio je SSSR kao glavni saveznik nove Jugoslavije. Akcenat je stavljen na intenzivan razvoj industrije koja je trebala biti nosioc sveukupnog ekonomskog razvoja cijele zemlje. U skladu sa tom strategijom u svim krajevima Jugoslavije osnivaju se veliki industrijski kombinati zahvaljujući kojima dolazi i do intenzivne urbanizacije brojnih do tada uspavanih lokalnih zajednica. Međutim, kada dolazi do sukoba, a potom i razlaza sa SSSR-om, Jugoslavija je bila prinuđena djelomično modificirati svoje planove ekonomskog razvoja (tzv. Petogodišnje planove). Te promjene u Bosni i Hercegovini najviše su osjetili gradovi kao što su Zenica, koja umjesto prvobitno planiranog Doboja postaje jugoslovenski metalurški centar, te Novi Travnik koji nastaje kao posljedica premještanja dijela pogona namjenske industrije iz Kragujevca u Srbiji u srednju Bosnu. Fabrika „Bratstvo“ izgrađena je na pustoj livadi u blizini Travnika u srcu srednje Bosne, a za potrebe smještaja radnika koji su podizali industrijska postrojenja, kao i za one koji su u tim pogonima radili, podižu se prvi stambeni objekti u vidu nekvalitetnih drvenih baraka. To su bili korijeni radničkog naselja koje je postepeno preraslo u novi grad nazvan Novi Travnik. Sudbonosna veza fabrike i grada koja je tada uspostavljena nije prekinuta tokom cijelog socijalističkog perioda, pa je opstanak i razvoj Novog Travnika u potpunosti zavisio od poslovnih prilika u fabrici „Bratstvo“. Proširenje proizvodnje i pogona „Bratstva“ podrazumijevalo je i izgradnju novih stambenih, komunalnih, društvenih, zdravstvenih, sportskih, kulturnih, ugostiteljskih i drugih objekata u Novom Travniku. Uspješna poslovna godina u „Bratstvu“ značila je i osiguran priliv novca u budžet lokalne zajednice kao i dovoljan broj finansijskih sredstava za rad kulturnih, umjetničkih, zabavnih, sportskih i svih drugih društava u gradu. Isto pravilo je važno i u slučaju lošeg poslovanja „Bratstva“, a najočitiiji primjer koliki značaj je fabrika imala za Novi Travnik vidi se na slučaju neuspjelog posla u Gani. Lokalne vlasti u Novom Travniku bile su apsolutno svjesne uloge „Bratstva“*

u razvoju Novog Travnika te su na svaki način nastojale olakšati funkcionisanje preduzeća, pa su, izuzev nekoliko malih nespornih, odnosi gradskih i fabričkih rukovodstava bili uglavnom prijateljski. Uostalom, kada je usljed propalog posla u Gani opstanak „Bratstva“ doveden u pitanje, među prvima koji su uputili apel za spas preduzeća bili su predstavnici lokalne vlasti, jasno napominjući da će sa nestankom fabrike i sudbina Novog Travnika biti zapečaćena. U radu se predstavlja kratki pregled historije preduzeća „Bratstvo“ od osnivanja u junu 1949. godine pa do kraja socijalističkog razdoblja 1990. godine, a analizirani su i odnosi gradskih i fabričkih vlasti u navedenom periodu. Cilj rada bio je pokazati značaj koji je fabrika „Bratstvo“ imala za sveukupni razvoj Novog Travnika te utvrditi koliko su lokalne vlasti bile svjesne uloge preduzeća u razvoju grada. Rad omogućava uvid u procese koji su se odvijali u konkretnoj lokalnoj zajednici, ali koji se također mogu pronaći i u drugim industrijskim gradovima Bosne i Hercegovine pa i Jugoslavije tokom socijalističkog razdoblja.

Ključne riječi: *Novi Travnik, „Bratstvo“, socijalistička urbanizacija, Jugoslovenska narodna armija, namjenska industrija, industrijalizacija.*

THE ROLE OF THE FACTORY „BRATSTVO“ (BROTHERHOOD) IN THE DEVELOPMENT OF NOVI TRAVNIK

Abstract: *The establishment of the socialist regime had led to thorough political, economic, social, cultural and other changes in Bosnia and Herzegovina. The first decade after the Second World War was marked by the reconstruction of the war-torn country, and great support in that process was provided by the USSR - the main ally of the new Yugoslavia. Emphasis was placed on the intensive development of the industry, which was to be the carrier of the overall economic development of the entire country. In accordance with this strategy, large industrial plants were established in all parts of Yugoslavia, thanks to which there was an intensive process of urbanization of numerous previously dormant communities. However, when there was a conflict and then a break with the USSR, Yugoslavia was forced to partially modify its economic development plans (the so-called Five-Year Plans). These changes in Bosnia and Herzegovina were most felt by cities such as Zenica, which instead of the originally planned Doboje became a Yugoslav metallurgical center, and Novi Travnik, which arose as a result of relocating part of the arms industry from Kragujevac in Serbia to central Bosnia. The factory “Bratstvo” (meaning Brotherhood) was built on a deserted meadow near Travnik in the heart of central Bosnia, and for the needs of housing workers who built industrial plants, as well as for those who worked in those plants, the first residential buildings were built in the form of low-quality wooden barracks. These were the roots of the workers’ settlement that gradually grew into a new town*

called Novi Travnik. The fateful link between the factory and the city, which was established at that time, was not interrupted during the entire socialist period, so the survival and development of Novi Travnik completely depended on the business opportunities in the „Bratstvo” factory. The expansion of the production and plant of the „Bratstvo” also included the construction of new housing, communal, social, health, sports, cultural, catering and other facilities in Novi Travnik. A successful business year in „Bratstvo” meant a secure inflow of money into the local community budget as well as a sufficient number of funds for the work of cultural, artistic, entertainment, sports and all other societies in the city. The same rule applied in the case of bad business of „Bratstvo”, and the most obvious example of how important the factory was for Novi Travnik can be seen in the case of a failed business in Ghana. The local authorities in Novi Travnik were absolutely aware of the role of the „Brotherhood” in the development of Novi Travnik and tried in every way to facilitate the functioning of the company, so, except for a few mere misunderstandings, relations between city and factory management were mostly friendly. After all, when the survival of the „Bratstvo” was called into question due to the failed business in Ghana, local authorities were among the first to appeal for the company’s salvation, clearly noting that with the disappearance of the factory, the fate of Novi Travnik would be sealed. The paper presents a brief overview of the history of the company „Bratstvo” from its founding in June 1949 until the end of the socialist period in 1990, and analyses the relations between the city and factory authorities in that period. The aim of the paper was to show the importance that the factory „Bratstvo” had for the overall development of Novi Travnik and to determine how much the local authorities were aware of the role of companies in the development of the city. The paper provides insight into the processes that took place in a particular local community, but which can also be found in other industrial cities of Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia during the socialist period.

Key words: Novi Travnik, „Bratstvo“, socialist urbanization, Yugoslav People’s Army, Arms industry, industrialization.

Uvod

Jedna od temeljnih odlika socijalističke urbanizacije je presudna uloga ubrzane industrijalizacije na nastanak i razvoj urbanih sredina. Brojni gradovi su bili prepoznatljivi po isključivo jednom industrijskom pogonu (npr. „Krivaja“ Zavidovići, „Konjuh“ Živinice, „Borac“ Travnik i brojni drugi) od čijeg uspješnog poslovanja i planova proširenja je zavisila i kompletna sudbina lokalnih zajednica i stanovnika, bez obzira da li su bili zaposleni u fabrici ili ne.¹ Preduzeća nisu samo

¹ Mirza Džananović, *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Zenica 2017, 21-22.

zapošljavala stanovnike lokalne sredine na čijoj teritoriji su se nalazila, već su bila i osnovni pokretači cjelokupnog razvoja kroz ulaganja u stambenu izgradnju, komunalnu infrastrukturu, objekte društvenog standarda, ali i kroz finansiranje rada različitih zdravstvenih, socijalnih, obrazovnih, naučnih, kulturnih, umjetničkih, sportskih i drugih ustanova, organizacija i udruženja. Ipak, takav položaj je u principu bio „mač sa dvije oštrice“, jer u slučaju ekonomske nestabilnosti preduzeća i kompletan grad je dolazio u izrazito nepovoljnu situaciju, što se može vidjeti na brojnim primjerima u Bosni i Hercegovini tokom postsocijalističkog tranzicijskog perioda. Primjer „Bratstva“ i Novog Travnika je najupečatljiviji s obzirom da je grad nastao kao direktna posljedica podizanja fabrike, a čitav proces je bio izazvan primarno vanjskopolitičkim odnosima (sukobom Jugoslavije i SSSR-a 1948. godine), a ne unutrašnjim potrebama zemlje.

Od fabrike do kombinata – pregled razvoja „Bratstva“ Novi Travnik

Preduzeće „Bratstvo“ zvanično je formirano 15. juna 1949. godine, ali je proizvodnja krenula 27. septembra 1950. godine, čime je nekada izrazito poljoprivredni kraj pretvoren u snažno industrijsko središte². Odluka o formiranju preduzeća bila je izazvana strahom od invazije nakon izbijanja sukoba sa SSSR-om i ostalim članicama istočnog bloka. U skladu sa tim bilo je potrebno izmjestiti dotadašnju namjensku industriju Jugoslavije u unutrašnjost zemlje kako bi se kapaciteti što bolje zaštitili u slučaju ratnih dejstava, pa je tako Fabrika topova iz Kragujevca prebačena u mjesto Kasapoviće kod Travnika. S obzirom da je „Bratstvo“ od samog početka bilo usko vezano uz JNA njegovu izgradnju vodilo je posebno formirano vojno - građevinsko preduzeće „Petar Mećava“ iz Travnika. Takav karakter preduzeća utjecao je na poseban položaj i preduzeća i novog grada pa se zbog toga Novi Travnik razlikovao od ostalih industrijskih gradova u Bosni i Hercegovini, poput npr. Zenice.

Osnovne pretpostavke za početak proizvodnje stvorene su u Vojno-tehničkom institutu u Beogradu, koji je projektovao konstrukcionu dokumentaciju za prve proizvode u „Bratstvu“, te u Artiljerijskoj radionici Zavoda „Crvena zastava“ u Kragujevcu. Početni proizvod fabrike „Bratstvo“ bila je oprema za vojnu industriju prvenstveno brdski topovi B-1 i B-2 čiji su prvi primjeri dostavljeni Armiji već krajem 1950. godine. Intenzivnija proizvodnja je krenula tokom 1951. godine kada je završen planirani građevinski dio izgradnje fabrike, ali još uvijek je bio problem nedostatak dovoljnog broja (oko 800) proizvodnih mašina. Taj nedostatak je prevaziđen dobijanjem dijela mašina na osnovu ratnih reparacija, zatim prebacivanjem iz Kragujevca te uvozom, te kupovinom potrebnih mašina na tržištu.³ Nažalost nemamo podatke od kojih država su kupljene potrebne mašine

2 „Novi Travnik – čedo nove Jugoslavije“, *Naša riječ*, Zenica, 19. juni 1974, 6.

3 *MMK Bratstvo 1949-1989, Monografija povodom 40 godina*, Pucarevo 1989, stranice nisu numerisane. (dalje: *MMK Bratstvo 1949-1989*).

ali je za pretpostaviti da su nabavljene od zapadnih država, pošto su odnosi sa SSSR-om i dalje bili na niskom nivou. Također, kao dodatni problem iskrasnio je i nedostatak stručnih kadrova, koji je u prvoj fazi riješen prebacivanjem dijela kadrova iz Kragujevca te formiranjem majstorske škole. Ipak, za školovanje vlastitih kadrova bilo je potrebno vrijeme kojeg „Bratstvo“ nije imalo pa je 1951. godine u Novi Travnik doseljeno i zaposleno oko 30 kvalifikovanih radnika iz Maribora⁴.

Međutim, uskoro je bilo jasno da „Bratstvo“ ne može opstati ili biti ekonomski održivo ukoliko proizvodnja bude orijentirana isključivo ka vojnom segmentu, te se zbog toga krajem 1954. godine počelo razmišljati o proširenju proizvodnih asortimana za civilno tržište. Već 1955. godine počelo se i sa tim vidom proizvodnje što je podrazumijevalo pravljenje čeličnih otkivaka za potrebe tvornice automobila, zatim izrada rudarske opreme, različitih proizvoda za potrebe željeznica i slično⁵. Praksa iznalaženja novih mogućnosti proširenja proizvodnje je nastavljena pa je tako 1958. godine otkupljena licenca od Industrije poljoprivrednih mašina „Zmaj“ iz Zemuna za proizvodnju pojedinih poljoprivrednih mašina.⁶

Ipak najznačajnija odluka je bila prelazak na proizvodnju teških traktora⁷ gusjeničara „BNT-60“ krajem 1960. godine, posebno jer je taj proizvod u to vrijeme bio dosta tražen kako na domaćem, tako i na stranom tržištu.⁸ Uskoro se pokazalo da je ulazak na tržište traktora bio pun pogodak, jer je na tvorničkoj konferenciji SK održanoj 25. marta 1963. godine, a kojoj je prisustvovao i član CK SK BiH Todo Kurtović, istaknuto da je u periodu od 1960. do 1963. godine bruto produkt „Bratstva“ uvećan za čak 63% što je bila direktna posljedica uvođenja novih proizvoda tj. traktora.⁹ Nastavljeni su i planovi povećanja proizvodnje ovih proizvoda, koji su postali najvažniji dio ukupnog poslovanja „Bratstva“, a kako bi se postigao godišnji obim od 1.000 sklopljenih traktora. Na takvu odluku navodila je i povećana potražnja kao i novi sklopljeni ugovori o isporuci proizvoda, a naročito sa Ganom kojoj je bilo potrebno oko 900 ovih mašina. Ugovorom se, također, predviđala i izgradnja fabrike traktora u Gani te obuka domaćih kadrova¹⁰. Kako bi se ugovor ispoštovao „Bratstvo“ je dobilo kreditna sredstva, od Jugobanke i nekoliko domaćih komercijalnih banki, potrebnih za nabavku sirovina.¹¹ U cilju dodatnog unapređenja kvaliteta proizvoda „Bratstvo“ je početkom septembra 1965.

4 *MMK Bratstvo 1949-1989*.

5 „Fabrika „Bratstvo“ osvaja nove proizvode“, *Naša riječ*, Zenica, 12. decembar 1956, 1 i 9.

6 „Bratstvo“ najavljuje proizvodnju traktora“, *Naša riječ*, Zenica, 18. juni 1958, 1 i 13.

7 Interesantno je da je Tito, na Drugom Plenarnom zasjedanju CK KPJ održanom od 28. do 30. januara 1949. godine prilikom rasprave o kapitalnim investicijama za vojne objekte, izjavio: „To što mi gradimo fabrike za naoružanje ne predstavlja nikakvu izgubljenu stvar. Ako ne bude rata, možemo tamo graditi traktore“. Jelena A. Živančević, *Socijalistički realizam u arhitektonskoj i urbanističkoj teoriji i praksi Jugoslavije*, rukopis doktorske disertacije, Beograd 2012, 343.

8 „Četiri traktora dnevno“, *Naša riječ*, Zenica, 19. septembar 1962, 3.

9 „Na raskršću“, *Naša riječ*, Zenica, 27. mart 1963, 5.

10 „200 „BNT-60“ putuje u Ganu“, *Naša riječ*, Zenica, 24. april 1963, 7.

11 „Bratstvo“ izvozi 900 traktora u Ganu“, *Naša riječ*, Zenica, 8. april 1964, 6.

godine sklopilo ugovor sa talijanskom firmom „SAME“ o zajedničkoj proizvodnji teških traktora koji su trebali zamijeniti dotadašnje klasične gusjeničare.¹² Ugovori sa Talijanima, a naročito sa Ganom su predstavljali ogroman uspjeh rukovodstva „Bratstva“, te su izazvali dosta pažnje u medijima, naročito u zeničkoj „Našoj riječi“ koja je do tada slabo pratila situaciju u Novom Travniku.

Međutim, uskoro su se pokazale sve mane koje ugovori sa zemljama kao što je Gana nose sa sobom, naročito ako je taj posao predstavljao okosnicu ukupnog poslovanja preduzeća, kao što je to bio slučaj sa „Bratstvom“. Naime, Kwame Nkrumah, predsjednik Gane koji je vladao od proglašenja nezavisnosti od Velike Britanije 1957. godine, i koji je odobrio sklapanje ugovora sa „Bratstvom“, srušen je sa vlasti u vojnom puču u februaru 1966. godine. Iako je „Bratstvo“ već isporučilo 600, od dogovorenih 900 traktora, nova vojna vlada u Keniji je otkazala kupovinu preostalih 300, iako je većina već bila sklopljena i spremna za transport. Situaciju je dodatno pogoršavalo to što su traktori bili specijalno konstruirani i prilagođeni terenu u Gani tako da je njihov dalji plasman na druga tržišta bio neizvjestan.¹³ Međutim, najgore od svega je bilo što su ogromna finansijska sredstva, u iznosu od 4 milijarde i 90 miliona starih dinara¹⁴, ostala zaleđena, a to je činilo 20% godišnje proizvodnje „Bratstva“. To je dovelo ne samo „Bratstvo“ već i Novi Travnik gotovo u bezizlaznu situaciju, pa je čak generalni direktor Radoslav Šket najavio mogućnost zatvaranja fabrike, a samim time i raseljavanje stanovništva. Kako bi se takav razvoj situacije ipak izbjegao zatražena je pomoć od generalnog direktora Jugobanke, zatim predsjednika Savezne privredne komore, saveznog Sekretara za finansije i saveznog Sekretara za spoljnu trgovinu, a osim toga podnešen je zahtjev i za arbitražu na Međunarodnom privrednom sudu u Cirihu¹⁵. Iako je situacija djelomično stabilizovana plasiranjem dijela proizvedenih traktora u Indiju, a dijelom na domaće tržište, otkazivanje ugovora je ipak bio snažan udarac na poslovanje „Bratstva“. Posljedice je osjetio i grad jer se, po riječima Predsjednika opštine Rudolfa Markovića, „uz „Bratstvo“ razvijaju i žive ostale djelatnosti, te je situacija dosta teška“.¹⁶

„Bratstvo“ je sve do početka 70-tih godina proživljavalo krizu koja je bila izazvana, ne samo otkazivanjem ugovora, već i globalnim ekonomskim kretanjima. Ipak nakon transformacije u Mašinsko metalurški kombinat „Bratstvo“ 1973. godine ostvarene su mogućnosti za dalji razvoj proizvodnje. Osim uvođenja novih tipova traktora BNT-90 1977. godine, te potpisivanjem ugovora o saradnji sa američkom firmom za proizvodnju teških traktora točkaša „John Deere“, dodatno je proširen asortiman proizvodnje i druge opreme naročito u sferi hidraulike,

12 „Uskoro u „Bratstvu“ – teški traktori“, *Naša riječ*, Zenica, 14. septembar 1965, 1.

13 *Isto*.

14 Omjer dolara i starog dinara iznosio je 1:750, što znači da je ukupna vrijednost zaleđenih sredstava iznosila oko 5,5 miliona američkih dolara, što prema današnjim vrijednostima iznosi oko 45 miliona dolara. <https://www.measuringworth.com/uscompare/> Usporedne vrijednosti jugoslavenskog dinara i nekih svjetskih valuta vidjeti na: <http://www.kunalipa.com/katalog/tecaj/you-dinar-1945-1965.php>.

15 „Zaleđene milijarde“, *Naša riječ*, Zenica, 16. novembar 1966, 1 i 3.

16 „Teško breme gubitaka“, *Naša riječ*, Zenica, 29. decembar, 1966, 27.

namjenske proizvodnje, projektovanja itd.¹⁷ Također dolazi do pripajanja pogona iz drugih gradova Kombinatima poput „TOSK“ Donji Vakuf ili „Mehanika“ Orašje, a osnivaju se i potpuno novi proizvodni kapaciteti kao što je „Tvornica poljoprivrednih priključnih mašina“ u Bosanskoj Dubici.¹⁸

Odnos lokalnih vlasti i fabričke uprave

Tokom prve tri decenije „Bratstvo“ je u Novom Travniku imalo dvojaku ulogu, i to privrednu i društvenu. Međutim, „Bratstvo“ nije imalo samo specifičan položaj u Novom Travniku, naprotiv, poslovi koje je fabrika radila za Armiju, a koji su zahtijevali diskreciju, garantovale su joj slobodniju poziciju i van granica grada. O tome najbolje svjedoči nekoliko događaja iz različitih perioda poput odgovora na dopis¹⁹ koji je NOO Novi Travnik, 19. decembra 1955. godine uputio Turističkom savezu Bosne i Hercegovine u kojem se navodi da „obzirom na vojno preduzeće „Bratstvo“ i opasnu zonu ne može biti govora o stranom turizmu na teritoriji ovog NOO-a“²⁰. „Bratstvo“ je sličan položaj zadržalo i više od 15 godina nakon tog odgovora, o čemu svjedoči dopis koji je, 9. januara 1971. godine Skupštini opštine Novi Travnik, poslao generalni direktor tvornice Radoslav Šket u kojem ga upozorava na rad opštinskih inspektora. On navodi da inspektori često dolaze u Upravu sa zahtjevom da im se odobri ulazak u krug „Bratstva“ kako bi izvršili pojedine preglede. Međutim, ti zahtjevi im se ne mogu odobriti pošto preduzeće izvršava poslove za JNA koji spadaju u domen vojne tajne. Jedini način da im se dozvoli ulazak u krug tvornice je pod uslovom da dobiju posebnu dozvolu koju izdaje DSNO (Državni sekretarijat za narodnu odbranu), te se Skupština moli da obavijeste inspektore da ubuduće ne dolaze bez navedene dozvole.²¹

„Bratstvo“ je od samog početka imalo veliki utjecaj na Novi Travnik, naročito u samom početku kada je zapravo Radnički savjet tvornice bio stvarna lokalna vlast i u samom gradu. Uporedo sa izgradnjom i proširenjem pogona, povećanjem proizvodnje, a samim time i otvaranjem većeg broja radnih mjesta, rasla je i uloga „Bratstva“ koje postaje glavni finansijer svih segmenata života u

17 Specijalno izdanje Naše riječi, *30 godina samoupravljanja u zeničkoj regiji*, Zenica 1980, 151-152.

18 *MMK Bratstvo 1949-1989*.

19 Kantonalni arhiv Travnik (dalje: KAT), *Podaci o terenu za kampiranje*, Turistički savez Bosne i Hercegovine je zatražio podatke o terenu za kampiranje koji bi stajali na raspolaganju stranim turistima – kamperima u 1956. godini. Navedeno je da na osnovu tadašnjih propisa strani turisti mogu kampirati izvan terena određenih za kampiranje samo na osnovu specijalnih dozvola organa za unutrašnje poslove pri NOO-a, traže se podaci o postojanju takvih područja u Novom Travniku. Zatraženi su detaljni podaci o karakteru potencijalnih terena odnosno da li su uređeni za kampiranje (vodovod, osvjetljenje, klozeti, dušeci itd) te da li postoje prostori predviđeni za podizanje šatora ili parkiranje prikolica.

20 KAT, *Odgovor na dopis*, Novi Travnik, 19. decembar 1955. godine.

21 KAT, MMO Bratstvo, Predmet: *Ulazak inspektora u krug Tvornice, upućeno Skupštini opštine Novi Travnik*, 9. januar 1971. godine.

Novom Travniku od stambene izgradnje do obrazovanja, kulture i sporta. Iako je i Novi Travnik kao novosagrađeni grad bio atraktivan za posjete stranih delegacija, ipak ni jedan dolazak nije mogao proći bez „Bratstva“. Lokalne vlasti su bile svjesne moći i značaja „Bratstva“ o čemu najbolje svjedoče brojni slučajevi rješavanja imovinsko-pravnih odnosa na dijelovima zemljišta potrebnog za izgradnju nekih pogona ili pomoćnih objekata. Skupština opštine je po kratkom postupku proglašavala da su ti objekti od opšteg interesa i poduzimala sve kako bi se odmah krenulo sa realizacijom projekata, naročito ako su oni još bili od vojnog značaja. Takav primjer je zahtjev „Bratstva“, upućen 20. jula 1953. godine NO Kasapovići, za eksproprijacijom dijela zemljišta u Margetićima, a u svrhu izgradnje testnog poligona. U zahtjevu se navodi da je Zemljoradnička zadruga tu planirala izgraditi zadrugi dom, ali da to ne dolazi u obzir, pošto je „Bratstvo“ izabralo taj rejon za probna gađanja. Osim toga, tu je privremeno bila smještena i Osnovna škola čije izmještanje je također bilo nužno. Od NO se tražilo da obavijeste Zemljoradničku zadrugu o svemu, te da na umu imaju i to da će se poligon, a samim time i „zona obezbjeđenja u budućnosti proširiti, o čemu se već sada mora voditi računa u pogledu mogućnosti opstanka nekih objekata na ovom prostoru“. U nastavku se sugerije da se prilikom izdavanja dozvola za izgradnju objekata u blizini poligona obavezno prvo konsultuju sa preduzećem, te se moli NO Kasapovići da o svemu obavijeste i Zemljoradničku zadrugu uz opasku „kako ne bi bili primorani da intervenišemo preko viših foruma“.²² Već 28. jula Predsjednik NOO Kasapovići Marko Udovičić obavještava Zemljoradničku udругu o svemu te izriče zabranu izgradnje na spornom zemljištu²³. Sekretar NOO Kasapovići Muhamed Salkica je 30. oktobra 1953. godine uputio obavještenje da je proces eksproprijacije započeo te da je potrebno isplatiti odštetu vlasnicima dijela zemljišta, ali da tu ne bi trebalo biti problema jer je većina članova te porodice zaposlena u „Bratstvu“.²⁴ Slična je situacija bila i 1967. godine kada je pitanje eksproprijacije zemljišta potrebnog za izgradnju zaštitnog gudobrana za magazin, a koji je imao vojnu namjenu, riješeno u vrlo kratkom roku, a slična praksa je nastavljena i u narednom periodu.²⁵

Odnos lokalnih vlasti u Novom Travniku sa fabričkim strukturama „Bratstva“ bio je od velikog značaja za razvoj grada, a prolazio je kroz različite faze. Sve do 1954. godine Radnički savjet „Bratstva“²⁶ de facto je obavljao i

22 KAT, Predmet: *Zabrana građenja u pojasu poligona, upućeno NOO Kasapovići*, 20. juli 1953. godine.

23 KAT, Predmet: *Zabrana izgradnje u pojasu poligona*, 28. juli 1953. godine.

24 KAT, *Obavijest o eksproprijaciji, Sekretar NOO Kasapovići preduzeću „Bratstvo“*, 30. oktobar 1953. godine.

25 KAT, *Rješenje o eksproprijaciji*, 15. februar 1967. godine.

26 Prvi radnički savjet „Bratstva“ je osnovan 1950. godine, a uloga mu je bila da raspravlja i donosi najvažnije odluke o upravljanju preduzećem. Članovi i predsjednik Radničkog savjeta su se birali iz reda radnika preduzeća, općim, neposrednim i tajnim glasanjem. Radnički savjet je, između ostalog, birao i Upravni odbor preduzeća koji je birao Generalnog direktora, a kojeg je potvrđivala i SO Novi Travnik. Samo preduzeće je također imalo brojna odjeljenja koja su se bavila specifičnim oblastima npr. za dodjeljivanje stanova, zdravstvenu zaštitu itd.

funkciju lokalnih vlasti, pa se osim isključivo fabričkih pitanja bavio i civilnim poslovima odnosno problemima vezanih isključivo za svakodnevni život stanovnika u gradu. O tome najbolje svjedoče zapisnici sa sjednica Radničkog savjeta, na kojima se osim rješavanja pitanja iz sfere proizvodnje i radničkih prava, često mogu uočiti tačke dnevnog reda poput organizovanja prodaje duhana radnicima i službenicima ili regulisanje cijena voća i povrća u lokalnoj prodavnici i slično.²⁷ Doduše, Radnički savjet se bavio pitanjima vezanim za samu radničku koloniju, dok su se lokalne vlasti ipak bavile problemima koje su imali mještani na širem području Novog Travnika. Međutim, čak i nakon uspostave NOO Novi Travnik koje je preuzelo i stvarnu upravu na cijeloj teritoriji Opštine Novi Travnik, tj. urbanog dijela grada ali i okoline, „Bratstvo“ je i dalje imalo ogroman utjecaj na kreiranje svakodnevnice u Novom Travniku. To je sasvim razumljivo ako se u obzir uzme da je „Bratstvo“ bilo glavni finansijer svih institucija, ustanova i dešavanja u gradu, a zapravo je većina njih i nastala u okviru fabrike ili za potrebe pružanja usluga radnicima preduzeća. Čak i onda kada su se pojedine organizacije u potpunosti izdvajale iz „Bratstva“ te su nastavljale samostalno djelovanje, i dalje su u najvećoj mjeri zavisile od preduzeća jer su, uglavnom, većinu prihoda ostvarivale iz poslovanja sa „Bratstvom“ (primjer trgovačkog preduzeća „Jadran“). Sama činjenica da se gradska kanalizaciona mreža sve do 1970. godine nalazila u okviru „Bratstva“ najbolje pokazuje koliko je preduzeće bilo stvarno involvirano u cjelokupni sistem funkcionisanja grada. Slično je bilo i sa ostalim sferama života počevši od privrede, stambene izgradnje, podizanja objekata društvenog standarda, obezbjeđivanja potrebnih sredstava za izgradnju školskih, zdravstvenih, sportskih i drugih objekata, ali i u sklopu finansiranja i omogućavanja normalnog djelovanja zdravstvenih, socijalnih, kulturnih i svih drugih institucija u Novom Travniku. Zapravo, u gradu se ništa nije moglo napraviti, organizovati ili desiti bez „Bratstva“ koje je finansiralo apsolutno sve segmente života u gradu, što direktnim obezbjeđivanjem sredstava za realizaciju nekog projekta (npr. izgradnje škole ili bazena itd), ali i indirektno pošto je većina stanovnika Novog Travnika bilo na platnoj listi preduzeća.

Sve to je utjecalo na poziciju „Bratstva“ i upravljačkih organa preduzeća u Novom Travniku kao nezaobilaznog, i često presudnog, faktora po pitanju rješavanja svih problema u gradu. S druge strane, takav položaj „Bratstva“, koje je bilo i starije od samog grada, je otežavalo poziciju lokalnih vlasti čiji je stvarni značaj bio mnogo manji. U prvoj deceniji podređenost lokalnih vlasti u odnosu na „Bratstvo“ je bio apsolutan, počevši od same činjenice da je Radnički savjet dugo vremena imao i civilnu ulogu u gradu, ali se taj položaj nastavio i kasnije. To se najbolje vidi prilikom formiranja NOGO Novi Travnik 1954. godine kada je veliki broj predloženih odbornika odbijao kandidaturu jer su smatrali da je važnije biti članom Radničkog savjeta „Bratstva“. Također, s obzirom da je „Bratstvo“ imalo položaj strateški važnog preduzeća, zbog proizvodnje namijenjene vojnim

27 Oljača Mladen, *Novi Travnik (Yugoslavia today)*, Beograd 1961, stranice nisu numerisane.

potrebama, te se nalazilo pod upravom DSNO-a u Beogradu, lokalne vlasti nisu imale apsolutno nikakvu mogućnost utjecaja na rad preduzeća. Naprotiv, „Bratstvo“ je imalo apsolutni utjecaj na lokalne vlasti jer su uvijek imale mogućnost pozivanja na „intervenciju viših foruma“ tj. na DSNO. Doduše, lokalne vlasti tokom prve decenije nisu ni pokušavale utjecati na „Bratstvo“ već su koristile taj povlašteni status preduzeća kako bi obezbijedile realizaciju važnih projekata za grad, pa je upravo zbog toga najveći dio novca u tom periodu potreban za izgradnju brojnih objekata u Novom Travniku obezbijeden preko fonda Uprave za vojne poslove, a koja se nalazila u sastavu DSNO. Iako sa preorijentacijom „Bratstva“ na proizvodnju iz civilnog asortimana roba, koji je počeo već sredinom 50-tih ali je u potpunosti preovladao tek početkom 60-tih, preduzeće postepeno gubi strateški značaj i položaj te mogućnost pozivanja na „više forume“²⁸, to nikako ne znači da je pozicija fabrike u gradu bila oslabljena. Naprotiv, pozicija je bila možda još i više ojačana jer je „Bratstvo“ u svojim rukama imalo i konkretnije poluge moći, a to su bile finansije, odnosno činjenica da je preduzeće posjedovalo ogromna novčana sredstva koja su se koristila za normalno funkcionisanje svih segmenata života u Novom Travniku. Situacija sa otkazivanjem ugovora sa Ganom najbolje pokazuje značaj „Bratstva“ za Novi Travnik. Ipak, početkom 70-tih primjetna je jača težnja lokalnih vlasti da se odvoje od „Bratstva“, u smislu smanjenja utjecaja preduzeća na grad, pa se tako nekoliko puta na sjednicama SO Novi Travnik mogu čuti glasovi odbornika sa zahtjevom da se „Bratstvo“ stavi pod kontrolu lokalnih vlasti. Time se htjelo reći da su glavnu riječ u gradu vodile, ili barem trebale voditi, opštinske vlasti jer se „preduzeće nalazi u Novom Travniku, a ne obratno“.²⁹ Međutim, to su ipak bili samo pojedinačni zahtjevi, ili bolje rečeno stavovi, pojedinih odbornika, a nikako zvanični stav SO Novi Travnik jer nije postojala realna mogućnost provođenja takvih ideja.

Zaključak

Nastanak Novog Travnika najuže je vezan za izgradnju i razvoj fabrike „Bratstvo“ koja je tokom čitavog posmatranog perioda bila najvažniji privredni objekat u gradu. Sama fabrika je starija od grada s obzirom da su prvo izgrađeni pojedini pogoni, a tek onda radnička kolonija koja je potom prerasla u zasebnu urbanu cjelinu. Preduzeće „Bratstvo“ je tokom čitavog perioda bilo neupitno najvažniji činioc ukupnog razvoja Novog Travnika i, može se slobodno reći, njegova jedina konstanta. „Bratstvo“ je zaslužno za nastanak, ali i opstanak Novog Travnika, u posmatranom periodu, te ujedno i glavni izvor sredstava za normalno

28 Činjenica je da se od 1960. godine ni Uprava za vojne poslove ni DSNO više ne pominju u dokumentima, niti se sredstva za realizaciju projekata u gradu više nabavljaju preko navedenih institucija. Međutim, to ne znači da ovi organi više nisu imali utjecaj na „Bratstvo“, naprotiv, vojni program preduzeća je i dalje bio pod njihovom kontrolom.

29 KAT, *Zapisnik sa sjednice SO Novi Travnik*, održane 20. marta 1972. godine.

funkcionisanje svih segmenata života u gradu. Svaka kriza u preduzeću najviše se osjećala u samom gradu, jer svaki smanjeni prihod „Bratstva“ automatski je za sobom povlačila i manjak sredstava za sport, kulturu, zdravstvo, školstvo i sve ostale sfere života u Novom Travniku. Lokalne vlasti su bile potpuno svjesne značaja koji je fabrika imala za grad te su na svaki način pokušavale pomoći normalnom funkcionisanju preduzeća. U konačnici se može zaključiti da su ukupni odnosi između lokalnih vlasti i struktura kompanija bili slojeviti i da su prolazili kroz različite faze, ali da su uglavnom bili dobri i usredotočeni na rješavanje problema u Novom Travniku. Iako se povremeno može steći dojam o postojanju paralelnih upravnih tijela u gradu, u principu to nije bio slučaj, naprotiv dva neupitna centra moći djelovala su sinhronizovano sa zajedničkim ciljem poboljšanja životnih uslova u Novom Travniku. Uostalom, i lokalne vlasti i tvornički organi bili su zainteresirani da stanovnici Novog Travnika, koji su bili i radnici “Bratstva”, budu zadovoljni i imaju dobre životne uslove, jer je svaki problem u gradu bio problem i za tvornicu i obrnuto. Također, iako su opštinske vlasti pokušavale da izađu iz sjene fabrike i postepeno preuzmu sve poluge gradskog upravljanja u svoje ruke, što je bilo i normalno i legitimno, to ne znači da su radile na štetu “Bratstva”. Suprotno tome, “Bratstvo” je pomoglo lokalnim vlastima u prenošenju vlasti, jer je kompaniji bilo u interesu da se prestane baviti civilnim poslovima (primjer kanalizacije), kako bi se vlasti preduzeća konačno mogle potpuno posvetiti pitanjima funkcionisanja same fabrike. Povremeni, izolovani glasovi odbornika, uslovno rečeno, protiv “Bratstva” nisu pravi pokazatelj odnosa lokalne uprave prema fabrici, a i činjenica da su skupa učestvovali u proslavama Dana grada (i fabrike), tokom kojeg je najvažniji događaj uvijek bila zajednička sjednica, najbolje oslikava vezu između grada i fabrike, koja nije bila samo simbolična. Na kraju možemo zaključiti da ulogu i značaj industrije u razvoju socijalističkih gradova u potpunosti potvrđuju primjeri Novog Travnika i fabrike “Bratstvo”. Ovaj bi rad mogao pomoći u boljem razumijevanju konceptata socijalističke industrijalizacije, kao i socijalističke urbanizacije, i mogao bi biti primjer za istraživanje sličnih situacija u drugim socijalističkim gradovima.

Summary

The creation of Novi Travnik is most closely related to the construction and development of the factory “Bratstvo” (meaning Brotherhood), which was the most important economic facility in the city during the entire socialist period. The factory itself is older than the city, considering that individual plants were built first, and only then the workers’ colony, which then grew into a separate urban unit. During the entire period, the company “Bratstvo” was unquestionably the most important factor in the overall development of Novi Travnik and, it can be freely said, it’s only constant. “Bratstvo” is responsible for the emergence, but also the survival of Novi Travnik, at least during the socialist era, and also the

main source of funds for the normal functioning of all segments of life in the city. Every crisis in the company was most felt in the city itself, because every reduced income of the “Bratstvo” automatically entailed a lack of funds for sports, culture, health, education and all other spheres of life in Novi Travnik. Ultimately, it can be concluded that the overall relations between local authorities and company structures were layered and that they went through different phases, but they were generally good and focused on solving the problems in Novi Travnik. Although one occasionally gets the impression of the existence of parallel governing bodies in the city, in principle this was not the case but the two unquestionable centers of power acted in synchrony with the joint aim of improving living conditions in Novi Travnik. After all, both the local authorities and the factory authorities were interested in the residents of Novi Travnik, who were also workers of the “Bratstvo”, being satisfied and having good living conditions, because every problem in the city was also a problem for the factory, and vice versa. Also, although the municipal authorities tried to get out of the shadow of the factory, and gradually take all the levers of city management into their own hands, which was both normal and legitimate, that did not mean that they worked to the detriment of the “Brotherhood”. On the contrary, “Bratstvo” helped the local authorities in the transfer of authority, because it was in the interest of the company to stop dealing with civil affairs (example of sewerage), so that the company authorities would finally dedicate completely to the questions of the functioning of the factory itself. Occasional, isolated votes of councilors, conditionally speaking, against the “Bratstvo” are not a true indicator of the attitude of the local government towards the factory, and the fact that they participated in the celebrations of the City Day (and the factory), during which the most important event was always a joint session, best depicts the connection between the city and the factory, which was not only symbolic. In the end, we can conclude that the role and importance of industry in the development of socialist cities are fully confirmed by the example of Novi Travnik and the factory “Bratstvo”. This paper could help in better understanding of the concepts of socialist industrialization as well as the socialist urbanization, and could be an example for research of similar situations in other socialist cities.